
Ο Ζακ Ντερριντά για τη συγχώρηση

Γεράσιμος Κακολύρης | Αναπληρωτής Καθηγητής Σύγχρονης Ηπειρωτικής Φιλοσοφίας,
Τμήμα Φιλοσοφίας, Φιλοσοφική Σχολή, ΕΚΠΑ

1. Εισαγωγικά

Σε μεγάλο μέρος του πιο πρόσφατου έργου του, βρίσκουμε τον Ζακ Ντερριντά (Jacques Derrida, 1930-2004) να ανασύρει έννοιες από το πεδίο που περιγράφει ως ευρωπαϊκή ή ελληνο-ρωμαιο-αβρααμική «κληρονομιά», έννοιες όπως φιλία, νόμος, δικαιοσύνη, δώρο, φιλοξενία, κοσμοπολιτισμός, μαρτυρία ή συγχώρηση, προκειμένου να αναφερθεί κριτικά σε συγκεκριμένα πολιτικοκοινωνικά πλαίσια. Έτσι, η ενασχόληση του Ντερριντά με την έννοια της φιλοξενίας από το 1995 και εξής, έως και τον θάνατό του τον Οκτώβριο του 2004, σχετίζεται με τη μετανάστευση, και ειδικότερα με την φιλόξενη στάση των ευρωπαϊκών κυβερνήσεων προς τους ξένους. Αντίστοιχα η ενασχόλησή του με την έννοια της συγχώρησης¹ απορρέει από την εμφάνιση, από τον Δεύτερο Παγκόσμιο πόλεμο και μετά, ενός παγκοσμίου «θεάτρου συγχώρησης», όπως το περιγράφει ο ίδιος, όπου ηγέτες χωρών ή θρησκειών ή άλλα σημαντικά δημόσια πρόσωπα αναγνωρίζουν δημόσια εγκλήματα που έχουν διαπραχθεί στο παρελθόν και ζητούν συγχώρηση. Όπως σημειώνει ο ίδιος στη συνέντευξή του *Ο αιώνας και η συγχώρηση*:

-
1. Ο Ντερριντά αναπτύσσει τη συλλογιστική του περί συγχώρησης στο σεμινάριό του στην École des hautes études en sciences sociales (Ανώτατη Σχολή Κοινωνικών Επιστημών - EHESS) κατά τη διετία 1997-1999. Οι συγκεκριμένες παραδόσεις έχουν εκδοθεί σε δύο τόμους υπό τον τίτλο *Le Parjure et le Pardon* (εκδόσεις Seuil). Στα ελληνικά, έχει εκδοθεί το *Συγχωρείν. Το ασυγχώρητο και το απαράγραπτο* 2017, το οποίο αντιστοιχεί στην πρώτη συνεδρία του σεμιναρίου. Επίσης, σημαντική για την κατανόηση των θέσεων του Ντερριντά για τη συγχώρηση είναι η συνέντευξή του με τον Μισέλ Βιβιορκά (βλ. σημ. 2). Στα ελληνικά έχουν δημοσιευτεί τα εξής κείμενα που ασχολούνται με τις απόψεις του Ντερριντά περί συγχώρησης: α) Απόστολος Λαμπρόπουλος, «Χρεοστάσιο, φιλοξενία, συγχώρηση – σε κρίση», σε: Γ. Κακολύρης (επιμ.), *Η πολιτική και ηθική σκέψη του Jacques Derrida*, Αθήνα: Πλέθρον, 2015 (: 115-25)- β) Βαγγέλης Μπιτσώρης, «Η συγχώρηση έναντι της ηθικής, του δικαίου και της πολιτικής», στο Jacques Derrida, *Συγχωρείν. Το ασυγχώρητο και το απαράγραπτο* (ό.π.π.: 265-82)- γ) Κωνσταντίνος Πρώμος, «Η αναστοχαστική πλευρά της τέχνης: Συγγνώμη και συγχώρηση σύμφωνα με τον πίνακα της επιστροφής του ασώτου υιού του Ρέμπραντ (C 1668)», *Αξιολογικά* 27 (2012): 165-77- δ) Ευτύχης Πυροβολάκης, «Η επίορκη συγχώρηση: εμπειρία, γλώσσα, ευθύνη», στο Γ. Κακολύρης (επιμ.), *Η πολιτική και ηθική σκέψη του Jacques Derrida*, ό.π.π.: 339-52 και ε) Ευτύχης Πυροβολάκης, «Τι είναι, εάν υπάρχει, το “ασυγχώρητο” στον Derrida;», *Σύγχρονα θέματα*, 122-3 (2013): 135-40.

«Σε όλες τις σκηνές μετάνοιας, ομολογίας, συγχώρησης ή συγγνώμης, οι οποίες πολλαπλασιάζονται στη γεωπολιτική σκηνή από τον τελευταίο πόλεμο και μετά, μάλιστα με επιταχυνόμενο ρυθμό εδώ και μερικά χρόνια, βλέπει κανείς να ζητούν «συγχώρηση» όχι μόνο άτομα αλλά και ολόκληρες κοινότητες, επαγγελματικές συντεχνίες, αντιπρόσωποι κάθε είδους εκκλησιαστικής ιεραρχίας, ηγεμόνες και αρχηγοί κρατών».²

Τα παραδείγματα είναι πάρα πολλά. Τον Μάρτιο του 2000, σε μια πρωτοφανή ομιλία για τα δεδομένα και την ιστορία του Βατικανού, ο Πάπας Ιωάννης Παύλος Β΄ ζήτησε συγχώρηση για τα λάθη που διαπράχθηκαν στο όνομα της Εκκλησίας, δηλαδή για τις διενέξεις μεταξύ χριστιανών, τη χρήση βίας και την εκθρόνιση προς τους πιστούς άλλων θρησκειών. Επίσης, τον Ιούνιο του 2011 ο Πάπας Βενέδικτος ΙΣΤ΄, κατά τη διάρκεια ομιλίας του στην πλατεία του Αγίου Πέτρου, παρακάλεσε τους πιστούς να τον συγχωρήσουν, αναφερόμενος στα θύματα παιδικής σεξουαλικής κακοποίησης από Καθολικούς ιερείς. Στις 11 Ιουνίου 2008, ο πρωθυπουργός του Καναδά, Στήβεν Χάρπερ, ζήτησε επισήμως «συγγνώμη» από τους αυτόχθονες της χώρας του για τις συστηματικές προσπάθειες εξάλειψης της ταυτότητάς τους:

«Η κυβέρνηση του Καναδά ζητά ειλικρινά συγγνώμη και ζητά τη συγχώρηση των ιθαγενών. Σήμερα, αναγνωρίζουμε ότι η πολιτική αφομοίωσής τους ήταν λάθος και δεν έχει θέση στη χώρα μας».³

Αντιθέτως, την 1η Δεκεμβρίου 1991, ο πρόεδρος Τζωρτζ Μπους αρνείται να ζητήσει συγγνώμη για τη χρήση της ατομικής βόμβας κατά τον Δεύτερο Παγκόσμιο πόλεμο.⁴

Αν και ο Ντερριντά εκφράζει τον σκεπτικισμό του για τη θεατρικότητα και την κενότητα ορισμένων από αυτά τα δημόσια αιτήματα για συγχώρηση, δεν είναι εντελώς αρνητικός απέναντι στη σημασία παρόμοιων χειρονομιών. Εντούτοις, αμφιβάλλει εάν ο ορθός τους χαρακτηρισμός είναι αιτήματα για *συγχώρηση*.

Μια άλλη περίπτωση από την οποία αφορμάται ο Ντερριντά για να ασχοληθεί με το συγκεκριμένο θέμα αφορά τη συγχώρηση όταν χρησιμοποιείται στο πλαίσιο της διαδικασίας για την επούλωση των πληγών μιας χώρας, τις οποίες έχουν προξενήσει εγκλήματα που έχουν διαπραχθεί κατά το παρελθόν. Μια τέτοια διαδικασία συγχώρησης απορρέει από την ανάγκη επίτευξης συμφιλίωσης. Αυτή ήταν η περίπτωση της Νότιας Αφρικής, με την προσπάθειά της για συμφιλίωση μεταξύ μαύρων και λευκών μετά την κατάρρευση του καθεστώτος των φυλετικών διακρίσεων (απαρτχάιντ). Σε αυτό το πλαίσιο δημιουργήθηκε η «Επιτροπή Αλήθειας και Συμφιλίωσης» (Truth and Reconciliation Commission), ένα είδος δικαστικού σώματος. Οι ακροάσεις αρκετών

2. Derrida 2001: SP 104/CF 28.

3. Βλ. σχετικά: Ο ηγέτης των ιθαγενών Β. Αμερικής Φιλ Φοντέιν για τη «συγγνώμη» του Καναδά, *Ιστολόγιο Νίκου Κατζηλάκη*, 27 Ιουνίου 2008 (διαθέσιμο στην ιστοσελίδα: <http://katzilakis.wordpress.com/category/%CF%83%CF%85%CE%BD%CE%B5%CE%BD%CF%84%CE%B5%CF%8D%CE%BE%CE%B5%CE%B9%CF%82-interviews/>).

4. Βλ. σχετικά: Political Apologies: Chronological List (διαθέσιμο στην ιστοσελίδα: <https://www.upenn.edu/static/pnc/politicalapologies.html>).

υποθέσεων ήταν δημόσιες. Μάρτυρες που αναγνωρίστηκαν ως θύματα παραβίασης ανθρωπίνων δικαιωμάτων, και μάλιστα με τον πιο σκληρό και βάρβαρο τρόπο, προσέρχονταν στις ακροάσεις της Επιτροπής και κατέθεταν τις εμπειρίες τους. Όσοι κατονομάζονταν ως δράστες κατέθεταν και αυτοί τη δική τους εκδοχή, είχαν δε το δικαίωμα να ζητήσουν «συγχώρηση και ασυλία», μόνο εάν πειθόταν η Επιτροπή ότι οι πράξεις τους έγιναν αποκλειστικά με πολιτικά κριτήρια. Δεν ήταν λίγες οι περιπτώσεις όπου εκείνοι που βασανίστηκαν συγχώρησαν τους βασανιστές τους και δεν χρειάστηκε να αποφασίσει η Επιτροπή για την περαιτέρω έκβαση της υπόθεσης. Στις «δίκες» αυτές εξετάστηκαν 7.112 περιπτώσεις. Στους 5.392 κατηγορούμενους δεν δόθηκε αμνηστία, ενώ στους 849, ναι. Η Νότια Αφρική, όπως προέβλεπαν πολλοί, και όπως ίσως θα ήταν φυσικό, δεν βυθίστηκε σε εμφύλιο σπαραγμό. Σε αυτό έπαιξε ασφαλώς ρόλο και η πνευματική καθοδήγηση δύο μέγιστων μορφών της σύγχρονης Ιστορίας, του προέδρου της χώρας Νέλσον Μαντέλα (1918-2013) και του Αρχιεπισκόπου Ντέσμοντ Τούτου (1931-2021).

Αλλά το ερώτημα που προκύπτει είναι το εξής: θα πρέπει να μιλήσουμε για συγχώρηση σε αυτό το πλαίσιο; Γενικότερα, έχει νόημα να μιλάμε για συγχώρηση όταν χρησιμοποιείται προς επίτευξη συμφιλίωσης ή εθνικής ενότητας, όταν τίθεται στην υπηρεσία παρόμοιων σκοπών; Ο Ντερριντά διάκειται θετικά απέναντι στη λειτουργία τέτοιων επιτροπών. Θα δούμε όμως ότι δεν το θεωρεί πρόπον να μιλάμε για συγχώρηση όταν πρόκειται για δημόσιες επουλωτικές διαδικασίες. Η άποψή του είναι ότι η «καθαρή», απροϋπόθετη έννοια της συγχώρησης δεν έχει καμία σχέση με την επούλωση, τη συμφιλίωση, τον εξιλασμό ή τη σωτηρία. Όπως επισημαίνει στο *Ο αιώνας και η συγχώρηση*:

«[Κ]άθε φορά που η συγχώρηση είναι στην υπηρεσία μιας σκοπιμότητας, ακόμη και αν αυτή είναι ευγενής και πνευματική (εξιλέωση ή λύτρωση, συμφιλίωση, σωτηρία), κάθε φορά που τείνει να αποκαταστήσει μια κανονικότητα (κοινωνική, εθνική, πολιτική, ψυχολογική) μέσω μιας διεργασίας πένθους, μέσω κάποιας θεραπείας ή οικολογίας της μνήμης, τότε η «συγχώρηση» δεν είναι καθαρή – ούτε η έννοιά της. Η συγχώρηση δεν είναι, δεν *θα έπρεπε να είναι* ούτε κανονική ούτε κανονιστική ούτε κανονικοποιητική. Θα *έπρεπε* να παραμένει έκτακτη και να γίνεται κατ' εξαίρεση, ικανή να αντέξει το αδύνατο: σαν να διέκοπτε τη συνθησμένη ροή της ιστορικής χρονικότητας».⁵

2. Ποιος μπορεί να συγχωρήσει ή να ζητήσει συγχώρηση;

Οι δύο παραπάνω γενικές περιπτώσεις αιτήματος για συγχώρηση μας φέρνουν αντιμέτωπους με μια σειρά από σημαντικά ερωτήματα: Ποιος μπορεί να ζητήσει συγγνώμη; Μπορεί κάποιος που δεν διέπραξε ο ίδιος το έγκλημα να ζητήσει συγχώρηση; Ποιος τον εξουσιοδοτεί; Επίσης, μπορεί κανείς, έχει κανείς το δικαίωμα, να ζητά συγχώρηση από περισσότερους ανθρώπους, από μια ομάδα, μια συλλογικότητα, μια κοι-

νότητα; Δηλαδή, από κάποιον διαφορετικό από τον ενικό άλλον που υπέστη μια βλάβη ή υπήρξε το θύμα ενός μοναδικού εγκλήματος; Αντίστοιχα, ποιος μπορεί να δώσει συγχώρηση; Μόνο το ίδιο το θύμα; Τι συμβαίνει στην περίπτωση που το θύμα δεν ζει ή εξοντώθηκε, για παράδειγμα, στα στρατόπεδα συγκέντρωσης; Φυσικά, οι νεκροί δεν μπορούν να συγχωρήσουν. Ωστόσο πρέπει να αναρωτηθούμε: είναι μόνο οι νεκροί τα «θύματα»; Τι γίνεται με τις οικογένειες των θυμάτων; Δεν αποτελούν κι εκείνες θύματα και ως εκ τούτου μπορούν να συγχωρούν; Γράφει σχετικά ο Ντερριντά:

«Δεν έχω το δικαίωμα να ζητήσω συγχώρηση ή να συγχωρήσω εν ονόματι άλλων απόρων, θυμάτων ή εγκληματιών. Αυτή η ενικότητα βρίσκεται στον πυρήνα της συγχώρησης. Αλλά ταυτόχρονα δεν υπάρχει σκηνή συγχώρησης χωρίς μαρτυρία, χωρίς επιβίωση, χωρίς διάρκεια πέραν της εμπειρίας του τραυματισμού, της βίας· και ήδη σε αυτή την ενικότητα της εμπειρίας, του πρόσωπο με πρόσωπο μεταξύ εγκληματία και θύματος, είναι παρών ένας τρίτος και αναγγέλλεται κάτι σαν κοινότητα. Εξ ου η αμνηστία που οφείλει να ομολογήσει κανείς, και η αντίφαση: η συγχώρηση είναι η εμπειρία του πρόσωπο με πρόσωπο, του «εγώ» και του «εσύ», αλλά ταυτόχρονα υπάρχει ήδη κοινότητα, [...] μαρτυρία· από τη στιγμή που υπάρχει εκφώνημα, συγχώρηση χορηγούμενη ή όχι, υπάρχει εμπλοκή της κοινότητας, συνεπώς μιας ορισμένης συλλογικότητας».⁶

3. Είναι όλα τα εγκλήματα συγχωρητέα;

Ένα άλλο σημαντικό θέμα είναι το κατά πόσο είναι όλα τα εγκλήματα συγχωρητέα. Το σύνηθες σχήμα για την απονομή συγχώρησης είναι ότι κάποιος ζητά συγχώρηση για ένα παράπτωμα ή ένα έγκλημα που έχει διαπραχθεί και, εάν μια τέτοια συγχώρηση χορηγηθεί, τότε δρομολογείται η συμφιλίωση ή επούλωση. Τι συμβαίνει όμως με εκείνα τα εγκλήματα που είναι τόσο φρικτά, τόσο ακραία, τόσο μιαιρά που θεωρούνται ασυγχώρητα; Ο Ντερριντά σχολιάζει ένα δοκίμιο του Βλαντιμίρ Ζανκελεβίτς (1903-1985), το *Απαράγραπτο*, στο οποίο ο συγγραφέας υποστηρίζει με σθένος ότι οι φρικταλέοτες που διαπράχθηκαν από τους Γερμανούς κατά το Ολοκαύτωμα (Σοά) είναι *ανεπανόρθωτες* και *ασυγχώρητες*. Γράφει ο Ζανκελεβίτς:

«[Η] εξολόθρευση των Εβραίων είναι προϊόν καθαρής κακίας, *οντολογικής*, της πιο διαβολικής και αναίτιας που έχει ποτέ γνωρίσει η ιστορία. Το έγκλημα δεν αιτιολογείται, ακόμη κι από «αχρεία» κίνητρα. Συνεπώς, αυτό το παρά φύσιν έγκλημα, αυτό το αδικαιολόγητο έγκλημα, αυτό το υπερβολικό έγκλημα είναι κυριολεκτικά ένα «μεταφυσικό» έγκλημα· και οι εγκληματίες που διέπραξαν αυτό το έγκλημα δεν είναι απλώς φανατικοί, ούτε μόνο τυφλοί δογματικοί ή μόνο ειδικθείς δογματικοί – είναι, με την κυριολεκτική έννοια της λέξης, *τέρατα*».⁷

Σύμφωνα με την ανάγνωση του Ντερριντά, η συγχώρηση, για τον Ζανκελεβίτς, δεν έχει πια νόημα όταν το έγκλημα έχει καταστεί, όπως η Σοά, «ασυχώρητο», «ανεπα-

6. Derrida 2005(b): 139.

7. Jankélévitch 1986: 25 (αγγλική έκδοση: Jankélévitch 1996: 556).

νόρθωτο», έξω από τα ανθρώπινα μέτρα. Παρόμοια για την Χάννα Άρεντ (1906-1975), μπορεί να συγχωρηθεί μόνο ό,τι μπορεί να τιμωρηθεί:

«Το ενάλλαγμα της συγγνώμης, διόλου όμως το αντίθετό της, είναι η τιμωρία· και η μία και η άλλη έχουν κοινό χαρακτηριστικό την προσπάθεια να θέσουν τέρμα σε κάτι το οποίο χωρίς κάποια παρέμβαση θα μπορούσε να συνεχίζεται διαρκώς. Είναι συνεπώς άκρως ενδεικτικό, και αποτελεί δομικό στοιχείο του χώρου των ανθρώπινων υποθέσεων, το ότι οι άνθρωποι δεν μπορούν να συγχωρήσουν ό,τι δεν μπορούν να τιμωρήσουν και δεν μπορούν να τιμωρήσουν ό,τι έχει αποδειχθεί ασυγχώρητο. Τούτο συνιστά το αυθεντικό χαρακτηριστικό των παραπτωμάτων εκείνων τα οποία, από την εποχή του Kant, ονομάζουμε «απόλυτα κακά» και για την φύση των οποίων τόσο ελάχιστα είναι γνωστά, ακόμη και σε μας που βρεθήκαμε κάποτε εκτεθειμένοι σ' ένα από τα σπάνια ξεσπάσματά τους στη δημόσια σκηνή. Το μόνο που γνωρίζουμε είναι πως δεν μπορούμε ούτε να τιμωρήσουμε ούτε να συγχωρήσουμε τέτοια παραπτώματα και πως κατά συνέπεια υπερβαίνουν τον χώρο των ανθρώπινων υποθέσεων και τις δυνατότητες της ανθρώπινης δύναμης, που και τα δύο τα καταστρέφουν ριζικά οπουδήποτε κάνουν την εμφάνισή τους. Εδώ, όπου η ίδια η πράξη μάς αποστερεί από κάθε δύναμη, μπορούμε, πράγματι, να επαναλάβουμε απλώς τα λόγια του Ιησού: "λυσίτελει αυτόν ει λίθος μυλικός περίκειται περί τον τράχηλον αυτού και έρριπται εις την θάλασσαν"⁸».⁹

Ο Ντερριντά θα συμφωνήσει με τον Ζανκελεβίτς ότι υπάρχουν εγκλήματα που είναι *ασυχώρητα*. Όπως όμως υποστηρίζει:

«Ο Ζανκελεβίτς λέει ότι η συγχώρηση έχει φτάσει σε ένα τέλος, πέθανε στα στρατόπεδα θανάτου. Διαφωνώ. Συμβαίνει εντελώς το αντίθετο. Ακριβώς, επειδή η συγχώρηση φαίνεται να καθίσταται αδύνατη, βρίσκει μια αφετηρία, ένα νέο σημείο εκκίνησης».¹⁰

4. Το μόνο άξιο συγχώρησης είναι το ασυχώρητο

Αντίθετα από τον Βλαντιμίρ Ζανκελεβίτς και τη Χάννα Άρεντ, οι οποίοι μας λένε ότι υπάρχουν μερικές πράξεις (και πρόσωπα που διαπραττούν αυτές τις πράξεις) οι οποίες είναι τόσο τρομερές, τόσο πέρα από το όριο της ανθρώπινης κατανόησης που *δεν μπορούμε και δεν πρέπει* να τις συγχωρήσουμε, ο Ντερριντά ισχυρίζεται ότι το μόνο που απαιτεί τη συγχώρηση, το *μόνο άξιο συγχώρησης είναι το ασυχώρητο*. Όπως εμφατικά υποστηρίζει, «μια συγχώρηση αντάξια του ονόματός της –αν υπάρχει κάτι τέτοιο– οφείλει να συγχωρεί το ασυχώρητο, και μάλιστα χωρίς προϋποθέσεις».¹¹ Αυτή είναι η «απορία», το παράδοξο που βρίσκεται στην καρδιά της συγχώρησης. Διότι, όπως σημειώνει:

8. «Είναι προτιμότερο γι' αυτόν να κρεμάσει μια μυλόπετρα στο λαιμό του και να πάει να πέσει στη θάλασσα» (Κατά Λουκάν, 17, «Η Καινή Διαθήκη», σε: Η Αγία Γραφή 1997: 112).

9. Arendt 2008: 327-8. Για την εξέταση των απόψεων της Άρεντ για τη συγχώρηση, βλ. Ιακώβου 2008: 67-72.

10. Derrida 2001(a): 55.

11. Derrida 2001: SP 114/CF 39.

«Εάν ήταν κανείς έτοιμος να συγχωρήσει μόνο εκείνο που φαίνεται συγχωρήσιμο εκείνο που η εκκλησία αποκαλεί «αφέσιμο αμάρτημα», τότε η ίδια η ιδέα της συγχώρησης θα εξαφανιζόταν. Εάν υπάρχει κάτι προς συχώρηση, θα ήταν αυτό που στη θρησκευτική γλώσσα καλείται θανάσιμο αμάρτημα, το χειρίστο, το ασυγχώρητο έγκλημα ή κακό».¹²

Ή, όπως θέτει το ζήτημα αλλού:

«Αν συγχωρώ αυτό που είναι αφέσιμο, δηλαδή συγγνωστό, συγχωρητό ελαφρό παράπτωμα, μετρημένο και μετρήσιμο παράπτωμα, προσδιορισμένο και περιορισμένο, εκείνη τη στιγμή δεν συγχωρώ τίποτε. Αν συγχωρώ επειδή είναι συγχωρητό, επειδή είναι εύκολο να συγχωρήσω, τότε δεν συγχωρώ. Συνεπώς μπορώ να συγχωρήσω – αν συγχωρώ – μόνο εκεί όπου υπάρχει ασυγχώρητο. Εκεί όπου δεν είναι δυνατόν να συγχωρήσω. Με άλλα λόγια, η συχώρηση, αν κάτι τέτοιο υπάρχει, πρέπει να συγχωρεί αυτό που είναι ασυγχώρητο, ειδάλλως δεν είναι συχώρηση. Η συχώρηση, αν είναι δυνατή, δεν μπορεί να επισυμβαίνει παρά μόνο ως αδύνατη. Αλλά αυτή η αδυνατία δεν είναι απλώς αρνητική. Αυτό σημαίνει ότι πρέπει να κάνει κανείς το αδύνατον. Το συμβάν, αν υπάρχει κάτι τέτοιο, συνίσταται στο να κάνει κανείς το αδύνατον».¹³

5. Το αίτημα συγχώρησης

Ωστόσο, όπως παρατηρεί ο Ντερριντά, ο Ζανκελεβίτς τονίζει ένα επιπλέον επιχείρημα βάσει του οποίου δεν πρέπει να συγχωρήσουμε τα εγκλήματα των Ναζί: οι εγκληματίες αυτοί δεν *ζήτησαν ποτέ συχώρηση*. Δεν αναγνώρισαν το λάθος τους και δεν εκδήλωσαν καμία μεταμέλεια. Ο Ντερριντά αντιτίθεται στη χορήγηση της συχώρησης αν πρέπει, πρώτον, η συχώρηση να ζητηθεί από τον ένοχο και, δεύτερον, ο ένοχος να δείξει μεταμέλεια:

«Φανταστείτε, λοιπόν, ότι συγχωρώ υπό τον όρο ότι ο ένοχος μετανοεί, διορθώνεται, ζητά συχώρηση, και άρα αλλάζει χάρη σε μια νέα δέσμευση, και ως εκ τούτου δεν είναι πια εντελώς ο ίδιος με εκείνον που ενοχοποιήθηκε. Σε αυτήν την περίπτωση, μπορούμε ακόμα να μιλάμε για συχώρηση; Θα παραήταν εύκολο, κι από τις δύο πλευρές: θα συγχωρούσε κανείς κάποιον άλλον από τον ίδιο τον ένοχο. Για να υπάρξει συχώρηση, δεν πρέπει αντίθετα να συγχωρήσεις και το σφάλμα και τον ένοχο ως *τέτοια*, όπου και το μεν και ο δε παραμένουν εξίσου μη αναστρέψιμα με το κακό, με το ίδιο το κακό, και δεν θα μπορούσαν να επαναληφθούν, ασυγχώρητα, χωρίς μεταμόρφωση, χωρίς βελτίωση, χωρίς μεταμέλεια ή υπόσχεση»;¹⁴

12. Derrida 2001: SP 108/CF 32.

13. Derrida 2001(b): 94 (αγγλική έκδοση: Derrida 2007 : 449). Η μετάφραση του παραπάνω αποσπάσματος ανήκει στον Β. Μπισώρη.

14. Derrida 2001: SP 114/CF 38–39.

Αντίστοιχα, στο *Συγχωρείν. Το ασυγχώρητο και το απαράγραπτο*, ο Ντερριντά θα υποστηρίξει

«ότι υπάρχει στη συγχώρηση, στο ίδιο το νόημα της συγχώρησης, μια δύναμη, μια επιθυμία, μια ορμή, μια κίνηση, μια κλήση [...], οι οποίες απαιτούν να εκχωρείται η συγχώρηση [...] ακόμη και σε κάποιον που δεν τη ζητεί ούτε μετανοεί ούτε εξομολογείται ούτε βελτιώνεται ή εξαγοράζει το αμάρτημά του».¹⁵

Εδώ ο Ντερριντά επιχειρεί να εκμαιεύσει ή να συναγάγει μια «απαίτηση» από την ίδια την έννοια της συγχώρησης. Η συγχώρηση δεν μπορεί να συγχωρεί υπό προϋποθέσεις. Συνεπώς, όπως διαβάσαμε στο προηγούμενο χωρίο από το *Ο αιώνας και η συγχώρηση*, για τον Ντερριντά, «μια πράξη συγχώρησης αντάξια του ονόματός της [...] οφείλει να συγχωρήσει το ασυγχώρητο, και χωρίς όρους». Ως εκ τούτου, εκείνο που θα θέλαμε να υπογραμμίσουμε είναι ότι αυτό το «οφείλει» που εγκαθιδρύει μια ιδιότυπη ντερριντιανή «υπερβολική ηθική»¹⁶ ή «υπερηθική»¹⁷ της συγχώρησης δεν απορρέει, λόγου χάριν, από μια λεβινασσιανού τύπου ευθύνη απέναντι στον άλλο, αλλά από μια ανάλυση της ίδιας της έννοιας της συγχώρησης. Έτσι, για τον Ντερριντά, «[η] συγχώρηση αποκτά το νόημά της [...], βρίσκει τη δυνατότητά της ως συγχώρηση μόνον εκεί όπου καλείται να κάνει το α-δύνατον και να συγχωρεί το α-συγχώρητο».¹⁸

6. Οι δύο έννοιες συγχώρησης

Σύμφωνα με τον Ντερριντά, αυτό που αποκαλούμε «αβρααμική» παράδοση, όπου περιλαμβάνονται οι τρεις μονοθεϊστικές θρησκείες που στάθηκαν καθοριστικές για τον Δυτικό κόσμο –ο ιουδαϊσμός, ο χριστιανισμός και το Ισλάμ–, περιέχει δύο ετερογενείς έννοιες συγχώρησης, *ασυμβίβαστες* μεταξύ τους. Τις περιγράφει κατά τον γνωστό του τρόπο ως *απροϋπόθετη* ή *καθαρή* συγχώρηση και *υπό όρους* συγχώρηση. Στο έργο του *Ο αιώνας και η συγχώρηση*, σημειώνει:

«Είναι σημαντικό να αναλυθεί σε βάθος η ένταση, στην καρδιά της κληρονομιάς, ανάμεσα αφενός στην ιδέα, που είναι επίσης μια απαίτηση, της *απροϋπόθετης*, χωρίς αντάλλαγμα, άπειρης, ανοικτονομικής συγχώρησης που χορηγείται στον *ένοχο* ως *ένοχο*, χωρίς αντιστάθμισμα ακόμη και για όποιον δεν μετανοεί ή δεν ζητά συγχώρηση, και *αφετέρου*, όπως μαρτυρά μεγάλος αριθμός κειμένων μέσα από πολλές σημασιολογικές εκλεπτύνσεις και δυσκολίες, μια συγχώρηση *υπό όρους*, ανάλογη με την αναγνώριση του λάθους, με τη μεταμέλεια και τη μεταμόρφωση του αμαρτωλού, κόμ-

15. Derrida 2017: 23.

16. Όπως επισημαίνει ο Ντερριντά: «[α]ν η συγχώρηση είναι ηθική, τότε –όπως λέει ο Ζανκελεβίτς– είναι “υπερβολικά” ηθική, δηλαδή είναι πέρα από τους γνώμονες, τα κριτήρια και τους κανόνες». Βλ. Derrida 2005(b): 138-9.

17. Ενάντια σε μια καντιανού τύπου ηθική που θα αρκούταν να ενεργεί «από καθήκον», ο Ντερριντά προτάσσει μια «υπερηθική» («hyper-éthique» ή «ultra-éthique») που είναι χωρίς μέτρο, άρα υπέρ το δέον και «δεν πληρώνει ένα χρέος ούτε [...] διέπεται από ένα καθήκον». Βλ. Derrida 2006(a): 103.

18. Derrida 2017: 26.

μα που τότε ζητά ρητά συγχώρηση. Και ο οποίος, ως εκ τούτου, δεν είναι πλέον ένοχος πέρα για πέρα, αλλά ήδη ένας άλλος, και καλύτερος από τον ένοχο. Σε αυτόν τον βαθμό, και υπ' αυτόν τον όρο, δεν είναι πλέον ο ένοχος ως τέτοιος που συγχωρείται».¹⁹

Η «υπό όρους συγχώρηση» είναι αυτό που συχνά εννοούμε με τη λέξη συγχώρηση, η οποία βεβαίως έχει διαδραματίσει δεσπόζοντα ρόλο σε εκείνο που ο Ντερριντά αποκαλεί «αβρααμική» θρησκευτική παράδοση. Μια ορισμένη ανταλλαγή, ένα είδος οικονομίας, εμπεριέχεται σε αυτό το είδος συγχώρησης. Υπάρχει, πρώτον, ένας αμαρτωλός ή ένας ένοχος που έχει διαπράξει ένα κακό ή ένα έγκλημα, δεύτερον, η αναγνώριση ότι κάποια κακή ή εγκληματική πράξη έχει διαπραχθεί, και, τρίτον, ένα αίτημα για συγχώρηση από το θύμα ή κάποιον εκπρόσωπο του θύματος. Τώρα, εάν το αίτημα για συγχώρηση ικανοποιηθεί, τότε αυτό βοηθά στο να επέλθει μια διαδικασία συμφιλίωσης ή επούλωσης. Αυτή η υπό όρους συγχώρηση εκφράζεται στο *Κατά Λουκάν Ευαγγέλιο* όταν δηλώνει ο Ιησούς:

«Αν ο αδελφός σου σου κάνει κακό, επιτίμησέ τον, κι αν μετανοήσει, συγχώρησέ τον. Αν σου κάνει κακό πολλές φορές την ημέρα κι έρθει άλλες τόσες και σου πει “μετανοώ”, να τον συγχωρήσεις».²⁰

Αυτή η υπό όρους συγχώρηση κατέχει σημαντική θέση στην αβρααμική παράδοση. Εντούτοις ο Ντερριντά επιμένει ότι η υπό όρους συγχώρηση –λαμβανομένη από μόνη της– δεν αποτελεί συγχώρηση. Ή, για να το θέσουμε διαφορετικά, η υπό όρους συγχώρηση είναι αδιαχώριστη από την απροϋπόθετη συγχώρηση και εξαρτάται από αυτή. Η αποκαλούμενη «υπό όρους συγχώρηση» δεν μπορεί να σταθεί από μόνη της. Μάλιστα, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει, οι διάφοροι λόγοι περί συγχώρησης ή παραπλήσιοι λόγοι (π.χ. αμνηστία, παραγραφή ή κάποια πολιτική θεραπεία συμφιλίωσης) δεν θα μπορούσαν να έχουν το παραμικρό νόημα «χωρίς μια ορισμένη ιδέα της καθαρής και απροϋπόθετης συγχώρησης».²¹

Αλλά τι μπορούμε να πούμε για την «απροϋπόθετη συγχώρηση»; Είναι καθαρή· είναι εκτός χρόνου· αποτελεί μια διακοπή, μια ρήξη ως προς τον συνηθισμένο χρόνο· είναι αδύνατη. Δεν υπάρχει *καμία* οικονομία της απροϋπόθετης συγχώρησης. Η καθαρή απροϋπόθετη συγχώρηση είναι όπως το καθαρό δώρο ή η καθαρή φιλοξενία. Αποτελεί «ένα αφιλοκερδές δώρο, χωρίς ανταλλαγή και χωρίς όρους».²² Ας υποθέσουμε ότι ρωτάμε ποιο είναι το *νόημα* αυτής της καθαρής απροϋπόθετης συγχώρησης. Η απάντηση του Ντερριντά:

19. Derrida 2001: SP 110/CF 34-35.

20. Κατά Λουκάν, 17:3, «Η Καινή Διαθήκη», σε: Η Αγία Γραφή 1997: 112.

21. Derrida 2001: SP 119/CF 45.

22. Derrida 2001: SP 119/CF 44.

«Αυτό που περιπλέκει το ζήτημα του «νόηματος» είναι και πάλι εκείνο που υπαινίχθηκα μόλις προηγουμένως: η καθαρή και απροϋπόθετη συγχώρηση, προκειμένου να έχει το κυριολεκτικό της νόημα οφείλει να μην έχει κανένα «νόημα», καμία σκοπιμότητα, ακόμη και καμία νοητότητα. Είναι μια τρέλα του αδυνάτου».²³

Συνεπώς, ο Ντερριντά διακρίνει «μια ένταση ή μια αντίφαση» αναφορικά με τον τρόπο με τον οποίο σκεφτόμαστε τη συγχώρηση, δηλαδή ανάμεσα στην υπερβολική ηθική της συγχώρησης, «που τείνει να ωθεί την απαίτηση στο όριο και πέραν του ορίου του δυνατού» και την «τρέχουσα οικονομία της συγχώρησης η οποία κυριαρχεί στη θρησκευτική, δικαιοκή και δη πολιτική και ψυχολογική σημασιολογία της συγχώρησης».²⁴

7. Η «διαπραγμάτευση»

Ας είμαστε όμως προσεκτικοί. Όπως ήδη γνωρίζουμε από τα όσα έχει πει ο Ντερριντά για την απροϋπόθετη και την υπό όρους φιλοξενία ή το καθαρό και το υπό όρους δώρο, οι δύο αυτές έννοιες, αν και *ετερογενείς* και *ασυμβίβαστες*, είναι εντούτοις *αδιαχώριστες*. Η μία παραπέμπει στην άλλη. Η μία έχει ανάγκη την άλλη. Όπως συμβαίνει με τη φιλοξενία ή το δώρο, έτσι κι εδώ ο Ντερριντά δεν προάγει τον ένα ή τον άλλο πόλο της έννοιας της συγχώρησης. Στα πρώιμα έργα του, π.χ. στην *Πλάτωνος φαρμακεία*, βλέπουμε τον Ντερριντά να αρνείται να υπακούσει στην επιμεριστική, διαζευκτική λογική τού *είτε...είτε*, δηλαδή αρνείται να θεωρήσει, για παράδειγμα, το πλατωνικό «φάρμακον» *είτε* ως φάρμακο, δηλαδή γιατρικό, *είτε* ως δηλητήριο, αλλά προτάσσει τη «λογική της συμπληρωματικότητας» (*logique de la complémentarité*) τού *και...και*, δηλαδή το φάρμακο είναι *και* «*ίαμα και δηλητήριο συνάμα*».²⁵ Κατά τον ίδιο τρόπο κι εδώ αρνείται να αποφασίσει ανάμεσα στους δύο πόλους της συγχώρησης. Ο ασταθής «χώρος» της συγχώρησης είναι η απαραμείωτη, ετερογενής ένταση του (ανα)μεταξύ των δύο πόλων. Η απόφαση και η ευθύνη λαμβάνουν χώρα σε αυτό το (ανα)μεταξύ, σε αυτό το ενδιαμέσο. Και υπάρχει πάντα *κίνδυνος και αβεβαιότητα στην εμπειρία* της διέλευσης αυτού του «χώρου». Ο Ντερριντά το υπογραμμίζει αυτό όταν γράφει:

«Εάν θέλουμε να ενσωματώσουμε μια απροϋπόθετη συγχώρηση στην ιστορία και την κοινωνία, πρέπει να περάσουμε από αυτούς τους όρους. Πρέπει να *διαπραγματευτούμε* μεταξύ του απροϋπόθετου και του υπό όρους. Δεν μπορούν να διαχωριστούν, αν και ξέρουμε ότι είναι απολύτως ετερογενείς και ασύμμετροι. Επειδή ακριβώς αυτοί οι ασύμμετροι πόλοι είναι αδιαχώριστοι, πρέπει να πάρουμε την ευθύνη, μια δύσκολη ευθύνη, να *διαπραγματευτούμε* την καλύτερη απάντηση σε μια αδύνατη κατάσταση».²⁶

23. Derrida 2001: SP 119-120/CF 45.

24. Derrida 2017: 25.

25. Ντεριντά 1990(α): 74. Για τη «λογική της συμπληρωματικότητας», βλ. επίσης Derrida 1990(β): 369.

26. Derrida 2001(α): 58.

‘Η, όπως γράφει στα *Υπερηχογραφήματα της τηλεόρασης*:

«Απαιτείται μια συναλλαγή, στο όνομα του δυσμεταχείριστου, στο όνομα του απροϋπόθετου, στο όνομα αυτού που δεν ανέχεται τη συναλλαγή, και εδώ έγκειται η δυσκολία. Η δυσκολία της σκέψης ως δυσκολία “πολιτική”». ²⁷

Αν υποθέσουμε ότι η πολιτική και το δίκαιο είναι ο χώρος τού υπό όρους, τότε

«προκειμένου να στρέψουμε σε άλλη κατεύθυνση την “πολιτική” [...], προκειμένου να αλλάξουμε το δίκαιο [...] πρέπει να αναφερθούμε σε [...] [μία] “υπερβολική” ηθική θεώρηση” της συγχώρησης». ²⁸

Και συνεχίζει λίγο παρακάτω ο Ντερριντά:

«Ε λοιπόν, εδώ βρίσκεται η στιγμή της μεγαλύτερης δυσκολίας, ο νόμος της υπεύθυνης συναλλαγής. Ανάλογα με τις καταστάσεις και τις στιγμές, οι ευθύνες που πρέπει να αναληφθούν είναι διαφορετικές». ²⁹

Οστόσο, αυτό είναι το τέλος της καθαρής συγχώρησης. Η απορία, η δυσκολία, ακόμα και η αντίφαση εδώ είναι ότι, τη στιγμή που μπαίνει σε πράξη η καθαρή συγχώρηση, παύει να υφίσταται ως τέτοια. Παρόλα αυτά, έχει καταφέρει να βελτιώσει την υπό όρους συγχώρηση· έχει καταφέρει να την κάνει λιγότερο υπολογιστική.

8. Η αποσυμβαντοποίηση του συμβάντος της συγχώρησης από τον Ντερριντά

Για τον Ντερριντά υπάρχει συμβάν συγχώρησης, «άξιο του ονόματός του», μόνο εκεί όπου η συγχώρηση προσφέρεται απεριόριστα και απροϋπόθετα. Με αυτή την έννοια, η συγχώρηση αποκλείει την εξάρτησή της από οποιουσδήποτε όρους, ενώ δεν προϋποθέτει κανένα αίτημα συγχώρησης από τη μεριά του δράστη. Εντούτοις, η απροϋπόθετη συγχώρηση οφείλει να εγγραφεί εντός του πολιτικού και του δικαιοκού, «ει-δόλλως», όπως σημειώνει ο Ντερριντά,

«δεν δίνει τίποτα. Αυτό που παραμένει απροϋπόθετο ή απόλυτο (*unbedingt*, αν θέλετε) κινδυνεύει να μην είναι τίποτα αν κάποιοι όροι (*Bedingungen*) δεν κάνουν κάτι με αυτό (*Ding*, πράγμα)». ³⁰

Ως εκ τούτου, όπως έχουμε δει, αυτό που απαιτείται, σύμφωνα με τον Ντερριντά, είναι μια «συνδιαλλαγή» ή «διαπραγμάτευση» μεταξύ του «απροϋπόθετου» και του «υπό όρους»:

27. Derrida-Stiegler 1998: 103.

28. Derrida 2001: SP 125/CF 51.

29. Derrida 2001: SP 130/CF 55.

30. Derrida 2004: 189 (αγγλική έκδοση: Derrida 2003(b): 130).

«Οι ευθύνες (πολιτικές, δικαιοτικές, ηθικές) έχουν τη θέση τους, αν λαμβάνουν χώρα, σε αυτή τη συνδιαλλαγή, που είναι κάθε φορά μοναδική όπως ένα συμβάν, μεταξύ των δύο φιλοξενιών, της απροϋπόθετης και της υπό όρους». ³¹

Στο σημείο αυτό θα θέλαμε να θέσουμε το εξής ερώτημα: ακόμη και αν αυτή η «συνδιαλλαγή» μεταξύ του απροϋπόθετου και του υπό όρους είναι «κάθε φορά μοναδική όπως ένα συμβάν», μπορεί να αποτελεί η ίδια «συμβάν»; Σύμφωνα με τα όσα αναφέρει ο Ντερριντά, υπάρχει συμβάν εκεί όπου, για παράδειγμα, «καμία συνείδηση, κανένα συνειδητό υποκείμενο δεν μπορεί να ιδιοποιηθεί ή να ελέγξει αυτό που συμβαίνει». ³² Το συμβάν «υπονοεί την έκπληξη, την έκθεση, το απρόβλεπτο», ³³ ενώ αναγγέλλει πάντα τον εαυτό του ως αδύνατο. Όπως υποστηρίζει ο ίδιος, «[τ]ο συμβάν, αν υπάρχει κάτι τέτοιο, συνίσταται στο να κάνει κανείς το αδύνατο». ³⁴ Ως τέτοιο, όμως, το συμβάν δεν μπορεί να ανέχεται καμία «συνδιαλλαγή» ή «διαπραγμάτευση». Κατά συνέπεια, η «συνδιαλλαγή» της οποίας την αναγκαιότητα αναγνωρίζει ο Ντερριντά δεν υποσκάπτει άραγε τη «συμβαντικότητα του συμβάντος», δεν αρνείται τη δυνατότητά του να επέρχεται, να συμβαίνει;

Τι θα ήταν όμως μια «διαπραγμάτευση» μεταξύ του απροϋπόθετου και του υπό όρους; Έχουμε ήδη αναφέρει ότι αυτή η διαπραγμάτευση επιχειρεί να συνταιριάξει δύο λόγους, «δύο λογικές, δύο αξιωματικές, που είναι αντιφατικές, ασύμβατες και ασυμφιλίωτες», αλλά αδιαχώριστες. ³⁵ Αφενός, η συγχώρησή μας «οφείλει», για παράδειγμα, να εξασφαλίσει ότι ο ένοχος δεν θα επαναλάβει το έγκλημά του. Και πώς θα εξασφαλίσουμε κάτι τέτοιο; Με το να χορηγήσουμε τη συγχώρησή μας υπό τον όρο της μετάνοιας, μεταμέλειας και μεταμόρφωσης του ενόχου. Αφετέρου, «οφείλουμε» να συγχωρήσουμε απροϋπόθετα τον ένοχο, επειδή μια συγχώρηση «άξια του ονόματός της» οφείλει να αποτελεί μια ανιδιοτελή δωρεά, χωρίς ανταλλαγή και χωρίς όρους. Τι μπορεί όμως να αποφέρει μια «συνδιαλλαγή» μεταξύ της απροϋπόθετης και της υπό όρους συγχώρησης στην προκειμένη περίπτωση; Είτε να άρουμε από τη συγχώρησή μας τους όποιους όρους και να την προσφέρουμε απροϋπόθετα είτε να περιορίσουμε στο ελάχιστο δυνατό τους όρους που εντέλει θα θέσουμε, ώστε να είναι εφικτό να μιλάμε για «βελτιωσιμότητα» της συγχώρησης. Ωστόσο, ο Ντερριντά δεν φαίνεται να εξετάζει το ενδεχόμενο παροχής της συγχώρησης απροϋπόθετα. Το αδύνατο φαίνεται να εξακολουθεί να παραμένει αδύνατο, έστω κι αν μπορεί και εγγράφει τα αποτελέσματά του εντός του δυνατού:

31. Ibid.

32. Derrida 2001(b): 105 (αγγλική έκδοση: Derrida 2007: 457).

33. Ibid: 81/441.

34. Ibid: 94/449.

35. Derrida 2017: 50-1.

«[Α]ν θέλουμε –και αυτό είναι αναγκαίο– να γίνει η συγχώρηση επενεργός, συγκεκριμένη, ιστορική, αν θέλουμε να *συμβεί*, να λάβει χώρα αλλάζοντας τα πράγματα, η *καθαρότητα της πρέπει να ακολουθήσει μια σειρά από λογής λογής όρους* (ψυχοκοινωνιολογικούς, πολιτικούς κ.λπ.)». ³⁶

Ή, όπως αναφέρει στο *Συγχωρείν*:

«Στην κίνηση, στην υποκίνηση της απροϋπόθετης συγχώρησης υπάρχει μια εσωτερική αξίωση να γίνει η συγχώρηση ενύπαρκτη-επιτελεσματική, φανερά, καθορισμένη και, καθώς αυτοκαθορίζεται, να *ενδώσει στο υπό προϋπόθεσιν*». ³⁷

Σε μια σημείωσή του στο *Συγχωρείν*, ο Βαγγέλης Μπιστώρης επαναλαμβάνει τη θέση του Ντερριντά περί της ανάγκης ύπαρξης μιας «*υπεύθυνης* (μη υπολογισμένης, μη οικονομικής) *διαπραγμάτευσης, συνδιαλλαγής, συναλλαγής*, κατά την οποία *μολύνονται ταυτόχρονα* ³⁸ και το *απροϋπόθετον* (*l'inconditionnalité*) και το *υπό προϋποθέσιν* (*la conditionnalité*)». ³⁹ Συνεπώς, όπως καθίσταται φανερό από όσα μόλις αναφέραμε, ο Ντερριντά εντέλει τάσσεται υπέρ της βελτισιμότητας και της προόδου και όχι της «αδύνατης δυνατότητας του συμβάντος» της απροϋπόθετης συγχώρησης. Στα χέρια του το *απροϋπόθετο* φαίνεται να τιθασεύεται, να εξημερώνεται, χάριν της προόδου του δικαίου και της πολιτικής.

9. Η άβυσσος

Όσον αφορά αυτή τη διαπραγμάτευση μεταξύ της απροϋπόθετης και της υπό όρους συγχώρησης, για τον Ντερριντά δεν υπάρχει κανένας αλγόριθμος, κανένας κανόνας, καμία διαδικασία απόφασης, τίποτα όπου να μπορούμε να στηριχθούμε προκειμένου να πάρουμε αποφάσεις – συμπεριλαμβανομένων των αποφάσεων σχετικά με το πότε, ποιον και τι να συγχωρήσουμε. Όπως λέει,

«ανάμεσα στην εκτενέστερη, την πιο εκλεπτυσμένη, την πιο αναγκαία γνώση, και την υπεύθυνη απόφαση, παραμένει άβυσσος, και πρέπει να παραμένει». ⁴⁰

Δεν υπάρχει πραγματική συγχώρηση εκτός κι αν περάσουμε μέσα από αυτή την άβυσσο, την εμπειρία του *τρόμου* όταν παλεύουμε με τις απορίες που αντιμετωπίζουμε, όταν ερχόμαστε αντιμέτωποι με την αναγνώριση ότι η συγχώρηση είναι αδύνατη, ότι η συγχώρηση συγχωρεί μόνο το ασυγχώρητο.

Αλλά, για τον Ντερριντά, η απορία δεν είναι απλώς κάτι που μας φράζει τον δρόμο προς την απόφαση. Αντίθετα, η απορία αποτελεί όρο δυνατότητας της απόφασης και της ευθύνης:

36. Derrida 2001: SP 119/CF 45.

37. Derrida 2017: 59 (εμείς υπογραμμίζουμε).

38. Εμείς υπογραμμίζουμε.

39. Derrida 2017: 185 σημ. 116.

40. Derrida 2001: SP 128/CF 54.

«[Η] απορία δεν είναι μια δομή που παραλύει, κάτι που απλώς φράζει τον δρόμο με ένα απλώς αρνητικό επακόλουθο. Η απορία είναι η εμπειρία της ευθύνης. [...] Προκειμένου να φανταστούμε ή να λάβουμε μια υπεύθυνη απόφαση, πρέπει να περάσουμε μέσα από τον πόνο και την απορία, μια κατάσταση όπου δεν ξέρω τι να κάνω».⁴¹

Η αποκαλούμενη υπό όρους συγχώρηση μπορεί τις περισσότερες φορές να δοθεί εύκολα. Όταν η συγχώρηση επιπίπτει στην οικονομία της ανταλλαγής, καταντάει κενή και χωρίς νόημα – «κενή ρητορική, υποκριτική ρητορική». Ακόμη και σε εκείνες τις καταστάσεις όπου ζητά συγχώρηση χάριν κάποιας επούλωσης ή συμφιλίωσης, υπάρχει κάτι αρκετά συμμετρικό και υπολογιστικό σε μια τέτοια διαδικασία. Ας υποθέσουμε όμως ότι έχω μπροστά μου μια πράξη που θεωρώ αληθινά ασυγχώρητη. Η απαίτηση με την οποία βρίσκομαι αντιμέτωπος είναι πολύ μεγαλύτερη. Είμαι αναγκασμένος να λάβω μια υπεύθυνη απόφαση: κατά πόσον μπορώ πραγματικά να συγχωρήσω μια ασυγχώρητη πράξη; Χρειάζεται να αντιμετωπίσω την εμπειρία της απορίας. Και πρέπει να συνειδητοποιήσω ότι δεν μπορώ ποτέ λογικά να δικαιολογήσω κατά απόλυτο τρόπο μια τέτοια απόφαση. Γι' αυτό ο Ντερριντά μιλά για τον τρόπο που εμπεριέχεται στην ανάληψη της ευθύνης.

Θα μπορούσαμε να πούμε ότι ο Ντερριντά επιδιώκει να αποκαταστήσει την *ακεραιότητα* και τη δυσκολία της συγχώρησης, ειδικά σε μια εποχή όπου η φλυαρία για τη συγχώρηση την καθιστά «κενή» και «ισχνή». Όπως με τη φιλοξενία και το δώρο, ο Ντερριντά θέλει να αποφύγει τον εκφυλισμό και ευτελισμό της συγχώρησης – τον εύκολο και μερικές φορές κυνικό τρόπο με τον οποίο βομβαρδιζόμαστε με δημόσια αιτήματα για συγχώρηση που μερικές φορές είναι υποκριτικά. Αλλά θέλει επίσης να αποφύγει τον τύπο οικονομίας της συγχώρησης όταν ζητάμε συγχώρηση προκειμένου να επιτευχθεί κάποιος «σκοπός», όταν δηλαδή υπάρχει σκοπιμότητα πίσω από το αίτημά μας – είτε πρόκειται για την εθνική ενότητα είτε για την προσωπική συμφιλίωση. Αλλά, το σημαντικότερο, θέλει να αποφύγει την ψευδαίσθηση ότι μπορούμε να «αιτιολογήσουμε» τη συγχώρηση – ότι υπάρχουν κάποιες προδιαγραφές ή κάποιοι κανόνες όπου μπορούμε να προσφύγουμε προκειμένου να εξορθολογήσουμε τη συγχώρηση. Πάνω απ' όλα, ο Ντερριντά θέλει να αποφύγει κάθε δυνατότητα να σκεφτούμε ότι η υπεύθυνη απόφαση συγχώρησης είναι κανονική ή εύκολη. Αντίθετα, η «αυθεντική» συγχώρηση απαιτεί να βιώσουμε την απορία της συγχώρησης – το αδύνατό της.

10. Κριτική

Ο Ρίτσαρντ Μπέρνσταν, σε σχετικό του άρθρο,⁴² εναντιώνεται στον ισχυρισμό του Ντερριντά ότι «η συγχώρηση δεν έχει καμία σχέση με την κρίση»⁴³ ή ότι η «η συγχώρηση δεν έχει καμία σχέση με τη γνώση».⁴⁴ Διότι, εάν «η συγχώρηση συγχωρεί μόνο

41. Jacques Derrida 2001 (a): 62.

42. Bernstein 2006: *passim*.

43. Derrida 2001: SP 118/CF 43.

44. Jacques Derrida 2001 (a): 70.

το ασυγχώρητο», τότε πώς αποφασίζει κανείς σχετικά με το τι είναι συγχωρήσιμο και τι ασυγχώρητο; Δεν εμπλέκει σε μια τέτοια απόφαση τόσο την «κρίση» όσο και τη «γνώση», ακόμη κι αν δεν υπάρχουν αλγόριθμοι ή κανόνες για να παίρνουμε τέτοιες αποφάσεις; Πώς θα μπορούσαμε να μιλάμε διαφορετικά για «ευθύνη της απόφασης»;

Μια επιπλέον ένσταση από τη μεριά του Μπέρνστιν αφορά την ισοπεδωτική και ομογενοποιητική γλώσσα που χρησιμοποιεί ο Ντερριντά όταν αναφέρεται στην υπό όρους συγχώρηση. Μιλά για «οικονομία της συγχώρησης», για «ανταλλαγή», για «υπολογισμό» και για «στρατηγική». Αλλά η αδιαφοροποίητη, ολοσχερής αναγωγή της υπό όρους συγχώρησης στην οικονομική γλώσσα της ανταλλαγής αποτυγχάνει να αναγνωρίσει το εύρος αυτού που θεωρούμε πως είναι συγχωρήσιμο.⁴⁵ Όπως παρατηρεί ο Μπέρνστιν, ο Ντερριντά ενδιαφέρεται δικαιολογημένα για την ψεύτικη, κυνική, κακή χρήση της συγχώρησης που γίνεται από υπολογισμό, αλλά, παρόλα αυτά, δεν είναι όλες οι περιπτώσεις της υπό όρους συγχώρησης το ίδιο. Το να στοιβάξεις όλα όσα θεωρείς συγχωρήσιμα σε μια κατηγορία –την οικονομία της υπό όρους συγχώρησης– αδικεί την ποικιλομορφία και τις λεπτές διαφορές μεταξύ των πράξεων και των προσώπων που θεωρούνται συγχωρήσιμα.

Άλλωστε, αν ήταν όλες οι περιπτώσεις της υπό όρους συγχώρησης το ίδιο, δεν θα είχε κανένα απολύτως νόημα η «διαπραγμάτευση» ή η «συνδιαλλαγή» που προτείνει ο Ντερριντά ανάμεσα στην απροϋπόθετη συγχώρηση και την υπό όρους. Γνωρίζουμε ότι μια τέτοια διαπραγμάτευση καταλήγει πάντα σε μια υπό όρους συγχώρηση. Ωστόσο, αυτή η υπό όρους συγχώρηση, ως το αποτέλεσμα της διαπραγμάτευσης, ως η επιρροή του απροϋπόθετου πάνω στο υπό όρους, δεν μπορεί να είναι η ίδια με εκείνο το είδος υπό όρους συγχώρησης που δεν έχει διέλθει τη βάσανο της διαπραγμάτευσης. Άλλωστε, ο Ντερριντά μιλά για «βελτιωσιμότητα», κι αυτή η βελτιωσιμότητα επέρχεται μέσω της συνδιαλλαγής του υπό όρους με το απροϋπόθετο.

Αλλά, πέραν αυτής της «βελτιωμένης» υπό όρους συγχώρησης διαμέσου της συνδιαλλαγής της με το απροϋπόθετο, νομίζουμε ότι ο Ντερριντά δεν θα είχε πρόβλημα να διακρίνει μεταξύ διαφορετικών ειδών υπό όρους συγχώρησης. Μάλιστα, αυτή τη δυνατότητα διάκρισης θα την απέδιδε στην απροϋπόθετη συγχώρηση. Στην προφορική του παρέμβαση στην ομιλία του Ρίτσαρντ Κέρνυ *Επιθυμία Θεού*, ο Ντερριντά σημειώνει τα εξής, όχι αναφορικά με τη συγχώρηση, αλλά με τη φιλοξενία:

«Απλώς θα έλεγα ότι, εάν θέλω να βελτιώσω τη φιλοξενία, και νομίζω ότι θα συμφωνούσαμε σε αυτό, εάν θέλω να βελτιώσω τους όρους της φιλοξενίας, την πολιτική της φιλοξενίας, οφείλω να αναφερθώ στην καθαρή φιλοξενία, έστω και μόνο για να έχω ένα κριτήριο για να διακρίνω μεταξύ της περισσότερο περιορισμένης φιλοξενίας και της λιγότερο περιορισμένης φιλοξενίας. Συνεπώς, χρειάζομαι αυτό που ο Καντ θα αποκαλούσε ρυθμιστική ιδέα της καθαρής φιλοξενίας, έστω και μόνο για να ελέγχω την απόσταση μεταξύ της αφιλοξενίας, της λιγότερης φιλοξενίας και της περισσότερης

φιλοξενίας. Αυτό θα μπορούσε επίσης να μας οδηγήσει πέρα από την ίδια την καντιανή έννοια της φιλοξενίας ως ρυθμιστικής ιδέας». ⁴⁶

Μπορούμε να μεταφέρουμε τα παραπάνω στην περίπτωση της συγχώρησης. Πέρα από το να αποτελεί εκείνο το είδος συγχώρησης προς το οποίο ο πράττων οφείλει να έχει «στραμμένο το βλέμμα», για να χρησιμοποιήσουμε μια προσφιλή έκφραση από το δέκατο βιβλίο της *Πολιτείας* (596a-597b), η απροϋπόθετη συγχώρηση αποτελεί επίσης κριτήριο διάκρισης μεταξύ της περισσότερο περιορισμένης ή υπολογιστικής συγχώρησης και της λιγότερο περιορισμένης ή υπολογιστικής συγχώρησης. Ο ισχυρισμός του Ντερριντά στο παράθεμα που διαβάσαμε φαίνεται να είναι ότι πρέπει να υπάρχει ένα «απόλυτο» – δεν θα πρέπει να μας παραξενεύει ο όρος, εφόσον ο Ντερριντά έχει ταυτίσει επανειλημμένα την απροϋπόθετη συγχώρηση με την «απόλυτη» συγχώρηση –, δηλαδή κάτι που αποτελεί «πραγματική» συγχώρηση, πλήρως και χωρίς περιορισμούς, για να μπορούμε να διακρίνουμε την περισσότερο από τη λιγότερο «αληθινή» συγχώρηση. Ωστόσο, θεωρούμε ότι εξακολουθεί να υπάρχει πρόβλημα με ισχυρισμούς του όπως ο εξής:

«[...] η συγχώρηση, αν κάτι τέτοιο υπάρχει, πρέπει να συγχωρεί αυτό που είναι ασυγχώρητο, ειδάλλως δεν είναι συγχώρηση». ⁴⁷

Ή ο εξής:

«η συγχώρηση, αν υπάρχει κάτι τέτοιο, δεν πρέπει και δεν μπορεί να συγχωρεί παρά μόνο το ασυγχώρητο, το ανεξιλέωτο – και συνεπώς να κάνει το αδύνατον». ⁴⁸

Τι θα ήταν όμως τότε η υπό όρους συγχώρηση; Αν δεν είναι συγχώρηση η υπό όρους συγχώρηση, τότε γιατί να υφίσταται η συνδιαλλαγή ή η διαπραγμάτευση μεταξύ του απροϋπόθετου και του υπό όρους, όταν γνωρίζουμε εκ των προτέρων ότι καταλήγει πάντα στην υπό όρους συγχώρηση;

Όπως έχουμε ήδη υπογραμμίσει αλλού, ⁴⁹ η αναφορά του Ντερριντά σε μια «απόλυτη», «πραγματική», «αληθινή» συγχώρηση ή φιλοξενία τον φέρνει σε διάσταση με την αποδόμηση της «μεταφυσικής της παρουσίας» στην οποία είχε προβεί στο πρώιμο έργο του. Είναι πραγματικά παράδοξο να τον βλέπουμε να μιλά για «απόλυτη», «καθαρή» συγχώρηση, «πραγματική» ή «αληθινή» συγχώρηση, όταν είναι ο κατεξοχήν φιλόσοφος που έχει θέσει υπό αμφισβήτηση τις έννοιες της «καθαρότητας» ή της «αλήθειας». Για εκείνον, έννοιες όπως ουσία, αλήθεια, καθαρότητα συνδέονται και θεμελιώνονται στην αντίληψη μιας άμεσης παρουσίας (αυτό που αποκαλεί, ακολουθώντας τον Χάιντεγκερ, «μεταφυσική της παρουσίας»). Μέσω των αποδομητικών αναγνώσεων που πραγματοποίησε τις δεκαετίες του 1960 και 1970, επιχείρησε να δείξει ότι η απουσία και η διαφορά δεν είναι απλώς παρεκκλίσεις από την παρουσία

46. Kearny 1999: 133.

47. Derrida 2001 (b): 94 (αγγλική έκδοση: Derrida 2007: 449).

48. Derrida 2017: 27.

και την ταυτότητα αλλά όροι δυνατότητάς τους (όπως επίσης όροι αδυνατότητας μιας απόλυτης παρουσίας ή ταυτότητας). Αυτό αποκρυσταλλώνεται στη σκέψη του περί *différance*, η οποία σημαίνει συνάμα *διαφορά* και *αναβολή*.⁵⁰

Τελειώνοντας, θέλουμε να θίξουμε ένα ακόμη σημείο που κατά τη γνώμη μας είναι σημαντικό: τη θέση του Ντερριντά ότι, χωρίς μια ορισμένη ιδέα της καθαρής και απροϋπόθετης συγχώρησης, η υπό όρους συγχώρηση δεν θα μπορούσε να έχει το παραμικρό νόημα. Όπως υπογραμμίζει ο ίδιος,

«η περί συγχωρήσεως ιδέα μας καταρρέει μόλις της στερήσουμε τον απόλυτο πόλο αναφοράς της, δηλαδή την απροϋπόθετη καθαρότητά της».⁵¹

Στο *Αλήτες: Δύο δοκίμια για τον Λόγο*, αναφερόμενος στην έννοια της φιλοξενίας, την οποία αναλύει κατά τον ίδιο τρόπο με τη συγχώρηση, ο Ντερριντά ισχυρίζεται ότι

«[μ]ονάχα μια απροϋπόθετη φιλοξενία μπορεί να δώσει νόημα και πρακτική ορθολογικότητα σε κάθε έννοια φιλοξενίας».⁵²

Ένας αντίστοιχος ισχυρισμός υπάρχει στο *Συνομιλίες για το αύριο*, όπου ο Ντερριντά αναφέρει:

«Η καθαρή φιλοξενία, δίχως την οποία δεν υφίσταται η έννοια της φιλοξενίας».⁵³

Παρομοίως και ο Μάικλ Νάας επαναδιατυπώνει τη θέση του Ντερριντά ως ακολούθως:

«[Η] υπό όρους φιλοξενία μπορεί να *αποκληθεί* φιλοξενία και να βιωθεί *ως* φιλοξενία μόνο μέσω της καθαρής ή απόλυτης φιλοξενίας προς την οποία άγεται και από την οποία εμπνέεται».⁵⁴

Σε φράσεις όπως οι παραπάνω, η απροϋπόθετη φιλοξενία ή συγχώρηση παύει να αποτελεί απλώς ένα είδος καντιανής ρυθμιστικής ιδέας ή ένα είδος κατηγορικής προσταγής που οφείλει να καθοδηγεί το πράττειν (με όλες εκείνες τις επιφυλάξεις που έχει διατυπώσει ο Ντερριντά και για τις δύο έννοιες), και μετατρέπεται σε κάτι που φαίνεται να διαθέτει νόημα αφ' εαυτού, αλλά και να νοηματοδοτεί τις επιμέρους εμπειρικές εκφάνσεις φιλοξενίας ή συγχώρησης ως τέτοιες. Όμως, τι είδους θεωρία του νοήματος εμπλέκεται σε μια τέτοια θέση; Να υποθέσουμε ότι εδώ υποκρύπτεται μια θεωρία του νοήματος πλατωνικού τύπου, σύμφωνα με την οποία ο κόσμος της εμπειρίας λαμβάνει την όποια σημασία του με το να «μετέχει» σε έναν νοητό κόσμο απροϋπόθετων εννοιών, δηλαδή μη εξαρτώμενων από την εμπειρία;

50. Βλ. Derrida 2006(β): passim.

51. Derrida 2001: *SP* 119/*CF* 44.

52. Derrida 2003(α): 205 (αγγλική έκδοση: Derrida 2005[α]: 149).

53. Derrida & Roudinesco 2005: 145.

54. Naas 2008: 23.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσσση

Arendt, Hannah (2008). *Η ανθρώπινη κατάσταση (Vita Activa)* (μετάφρ.: Γεράσιμος Λυκιαρδόπουλος, Στέφανος Ροζάνης), Γνώση, Αθήνα.

Derrida, Jacques (1990[α]). *Πλάτωνος φαρμακεία*, (μετάφρ.: Χ. Γ. Λάζος), Άγρα, Αθήνα.

Derrida, Jacques (1990[β]). *Περί γραμματολογίας*, (μετάφρ.: Κ. Παπαγιώργης), Γνώση, Αθήνα.

Derrida, Jacques - Stiegler, Bernard (1998). *Υπερηχογραφήματα της τηλεόρασης: Μαγνητοσκοπημένες συνομιλίες* (μετάφρ.: Μ. Ακτύπη), Εκκρεμές, Αθήνα.

Derrida, Jacques (2006[α]). Βήμα φιλοξενίας/Οχι φιλοξενία, σε: *Η Αν Ντυφουρμαντέλ προσκαλεί τον Ζακ Ντερριντά να απαντήσει: Περί φιλοξενίας* (μετάφρ.-σημ.: Β. Μπισώρης), Εκκρεμές, Αθήνα: 95-197.

Derrida, Jacques (2006[β]). Η *différance* (μετάφρ.: Γ. Κακολύρης), *Ποίηση* 27, άνοιξη-καλοκαίρι: 61-78 (α' μέρος) & 28, φθινόπωρο-χειμώνας: 201-16 (β' μέρος).

Derrida, Jacques (2017). *Συγχωρείν. Το ασυγχώρητο και το απαράγραπτο* (μετάφραση-επίμετρο-σημειώσεις: Β. Μπισώρης, Angelus Novus, Αθήνα.

Derrida, Jacques & Roudinesco, Elisabeth (2005). *Συνομιλίες για το αύριο* (μετάφρ.: Τ. Μπέτζελος, επιμ. Ά. Στυλιανού), Μεταίχμιο, Αθήνα.

Η Αγία Γραφή (1997). Ελληνική Βιβλική Εταιρία, Αθήνα.

Ιακώβου, Βίκυ (2008). Η έννοια της συγχώρησης στη Η. Arendt, *Σύγχρονα θέματα* 103: 67-72.

Κακολύρης, Γεράσιμος (2017). *Η ηθική της φιλοξενίας: Ο Ζακ Ντερριντά για την απροϋπόθετη και την υπό όρους φιλοξενία*, Πλέθρον, Αθήνα.

Μπισώρης, Βαγγέλης (2017). Η συγχώρηση έναντι της ηθικής, του δικαίου και της πολιτικής, σε: J. Derrida, *Συγχωρείν. Το ασυγχώρητο και το απαράγραπτο* (μετάφραση-επίμετρο-σημειώσεις: Β. Μπισώρης, Angelus Novus, Αθήνα: 265-82.

Ξενόγλωσσση

Bernstein, Richard (2006). Derrida: The Aporia of Forgiveness? *Constellations* 13(3): 394-406.

Derrida, Jacques (2001). *Le siècle et le pardon* (entretien avec Michel Wieviorka), in: *Foi et Savoir suivi de Le Siècle et le Pardon*, Παρίσι: Éditions du Seuil: 101-33 (citation: Derrida 2001: *SF*).

Derrida, Jacques (2001). *On Forgiveness* (transl.: M. Hughes, in: *On Cosmopolitanism and Forgiveness*, Routledge, London & New York: 27-60 (citation: Derrida 2001: *CF*).

Derrida, Jacques (2001[a]). On Forgiveness: A Roundtable Discussion with Jacques Derrida, in: J. Caputo, M. Dooley & M. J. Scanlon (eds), *Questioning God*, Indiana UP, Bloomington & Indianapolis: 52-72.

Derrida, Jacques (2001[b]). Une certaine possibilité impossible de dire l'événement, in: J. Derrida, G. Soussana, A. Nouss, *Dire l'événement, est-ce possible?* L'Harmattan, Paris: 81-112.

Derrida, Jacques (2003[a]). *Voyous. Deux essais sur la raison*, Galilée, Paris.

Derrida, Jacques (2003[b]). Autoimmunity: Real and Symbolic Suicides: A Dialogue with Jacques Derrida, in: G Borradori (ed.), *Philosophy in a Time of Terror: Dialogues with Jürgen Habermas and Jacques Derrida*, The University of Chicago Press, Chicago & London: 85-136.

Derrida, Jacques (2004). Auto-immunités, suicides réels et symboliques: Un dialogue avec Jacques Derrida, in: J. Derrida & J. Habermas, *Le «concept» du 11 Septembre. Dialogues à New York (octobre-décembre 2001) avec Giovanna Borradori*, Galilée, Paris: 133-96.

Derrida, Jacques (2005[a]). *Rogues. Two Essays on Reason* (transl.: P.-A. Brault & M. Naas), Stanford UP, Stanford, California.

Derrida, Jacques (2005[b]). Justice et pardon, in: *Sur parole. Instantanés philosophiques*, Éditions de l'Aube («Poche Essai»): 123-42.

Derrida, Jacques (2007). A Certain Impossible Possibility of Saying the Event» (transl.: G. Walker), *Critical Inquiry* 33(2): 441-61.

Jankélévitch, Vladimir (1986). *L'imprescriptible. Pardonner? Dans l'honneur et la dignité*, Éditions du Seuil («Points»), Paris.

Jankélévitch, Vladimir (1996). Should We Pardon Them? (transl.: A. Hobart), *Critical Inquiry* 22(3): 552-72.

Kearny, Richard (1999). Desire of God, in: J. D. Caputo & M. J. Scanlon (eds), *God, the Gift and Postmodernism*, Indiana UP, Bloomington & Indianapolis: 112-145.

Naas, Michael (2008). Alors, qui êtes-vous? Jacques Derrida and the Question of Hospitality, in: *Derrida From Now On*, Fordham UP, New York: 18-36.

Επιμέλεια:

Χάρης Παπαχαραλάμπους

Αναπλ. Καθηγητής Ποινικού Δικαίου & Φιλοσοφίας Δικαίου

Τμήματος Νομικής Πανεπιστημίου Κύπρου

Γυναικοκτονία και Ποινικό Δίκαιο

Διδάγματα από τη νέα κυπριακή νομοθεσία

Συγγραφείς:

| Μαργαρίτα Γασπαρινάτου, Επίκ. Καθηγήτρια ΔΠΘ

| Lorraine Gelsthorpe, Ομ. Καθηγήτρια, University of Cambridge

| Κωνσταντίνα Ζίβλα, LL.M, Υπ. ΔΝ, Δικηγόρος

| Γεράσιμος Κακολύρης, Αναπλ. Καθηγητής ΕΚΠΑ

| Χάρης Παπαχαραλάμπους, Αναπλ. Καθηγητής Παν/μίου Κύπρου

| Costas Paraskeva, Αναπλ. Καθηγητής Παν/μίου Κύπρου, Δικηγόρος

| Γιάννης Πρελορέντζος, Καθηγητής ΕΚΠΑ

| Κατερίνα Σοφοκλέους, LL.M, Υπ. ΔΝ, Δικηγόρος

| Κωνσταντίνος Τσίνας, Λέκτορας Παν/μιου Κύπρου

